

Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації

У статті проаналізовані основні традиційні та сучасні підходи до інтерпретації Синьоводської битви 1362 р. На протипагу концепціям локально-історичних наслідків цієї події запропоновано комплексний та системний розгляд синьоводської проблеми як явища східноєвропейського масштабу, що привело до глибоких змін в історії Центральної України та власне Золотої Орди.

In the article the main traditional and modern approaches to the interpretation of the Synyovodska battle of 1362 are being analyzed. In contradiction with the concept of local historical sequels of the mentioned event, it is proposed to give a complex and system consideration to the problem of Synyovodska battle as the event, having great influence on the whole Eastern Europe and causing profound changes in the history of both the Central Ukraine and the Golden Horde.

Розгром трьох ординських князів, тогочасних спадкоємних володарів Подільської землі, військом в. кн. литовського Ольгерда (1345-1377) в битві біля Синіх Вод вперше згадується в літописній оповіді „Про Поділля”. Ім’я автора цієї писемної пам’ятки залишилося невідомим. Певним є те, що він мав причетність до вищих урядово-бюрократичних кіл Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й написав свій твір на початку 1430-х років, у розпал польсько-литовського воєнного конфлікту, в ході якого обидві сторони розв’язували політичну проблему: кому саме – Польському королівству чи Великому князівству Литовському – належатиме вся Подільська земля.

Саме з цієї причини в оповіді „Про Поділля” Синьоводська битва трактується як головна призвідниця ліквідації влади адміністрації Золотоординської держави в усій Подільській землі й заміни її владою литовських князів-братів Коріатовичів та їхнього дядька та сюзерена Ольгерда. Політичні обставини, за яких була створена пам’ятка, внесена згодом до складу ширшої редакції літописів Великого князівства Литовського¹, визначили не тільки мету її створення, а й загалом офіційний характер. Якщо мету можна сформулювати як спробу обґрунтувати виняткові права правителів Великого князівства Литовського на володіння Подільською землею, то щодо характеру слід зауважити, що офіційність оповіді ви-

явилася насамперед у певному доборі, порядку викладу й у тенденційній інтерпретації історичних фактів. Так, зокрема, в ній підкреслюється, що утвердження влади князів Коріатовичів на Поділлі сталося „со князя великого Олгирдовим презволениемъ й с помочию Литовския земли”². Натомість в оповіді зовсім не згадано інші воєнно-політичні акції Ольгерда, спрямовані проти Орди того ж 1362 р., тим паче антиординські дії, що передували їм, правителів Польського та Угорського королівств.

Своєрідною й адекватною за об’єктивністю відповіддю супротивної сторони на офіційну політичну позицію урядових кіл Великого князівства Литовського, що концептуально повною мірою відобразилася в оповіді „Про Поділля”, стала заява польських послів на вальному сеймі у Любліні 1448 р. Посилаючись на свідчення хронік, послі стверджували, що Подільська земля ніколи не належала до Литви, ані теж поляки її не мали від литвинів, а що польський король „держав Поділля миром”, отримавши його почасти у спадок за правом рідства, а почасти відібравши від ординців й зміцнивши дерев’яні фортеці у Кам’янці, Бакоті, Брацлаві, Межибожжі та у Володимирі³. Зрозуміло, що про Синьоводську битву польські послі не згадували.

Обидві версії знайшли своїх прихильників і оборонців в інтелектуальному середовищі середньовічних країн Центрально-Східної Європи. За пропольською концепцією визначився видатний польський історик XV ст. Ян Длугош, узаasadнити її документальними джерелами намагався Марцін Кромер⁴. Спроби останнього викликали критику з боку Мацея Стрийковського, який у своїй „Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі”, вперше виданій у 1582 р., підкріпив концепцію анонімного автора оповіді „Про Поділля” додатковими свідченнями про Синьоводську битву, почерпнутими ним з ординського джерела⁵. Таким чином проблема битви біля Синіх Вод через свій нерозривний зв’язок з історією Подільської землі з політичною проблемою перетворилася на історіографічну, надовго прикувавши до себе увагу і політичні пристрасті істориків-опонентів.

У новітній час спір в історіографії навколо подільської та синьоводської проблем поживався після того як у середині 1880-х років професор Київського університету св. Володимира В.Б.Антонович увів у науковий ужиток власну синьоводську концепцію. На відміну від своїх попередників В.Б.Антонович виділив битву біля Синіх Вод з ряду інших антиординських акцій Великого князівства Литовського у XIV ст., зв’язавши її не стільки з історичною долею Поділля, скільки з приєднанням Києва і Київщини до Литви, і вперше поставив у центр дослідницької уваги суттєві

складові синьоводської проблеми: по-перше, антиординський характер воєнно-політичних акцій Ольгерда в українських землях 1362 р., і, по-друге, мирний, ненасильницький у цілому щодо місцевого населення спосіб утвердження його верховної влади над Києвом і Середньою Наддніпряниною. В.Б.Антоновичу належить пріоритет у науковій розробці також інших конкретних питань синьоводської проблеми: визначення дати самої битви, локалізації її місця, виявлення її безпосереднього результату, та ін. Він же дав аргументовані відповіді на кілька важливих питань, дотичних до синьоводської проблеми, як наприклад, визначення територіального складу Подільської землі в другій половині XIV століття, володіння Подільської орди й характер її зв'язку в ханською владою на середину XIV ст., форми залежності від неї місцевого населення тощо⁶.

Концепція В.Б.Антоновича посіла помітне місце в історіографії синьоводської проблеми. Вона, як у свій час розповідь Мацея Стрийковського в його хроніці про розгром ординців біля Синіх Вод і вигнання їх військом Ольгерда не тільки з Поділля, а й з усієї південної частини Наддніпрянини, значно зміцнила і, більш того, осучаснила в науковому відношенні концепцію анонімною оповіді „Про Поділля”. Попри той факт, що ця концепція не стала неподільно домінуючою навіть у вітчизняній історіографії, вона знаменувала собою певний поступ у дослідженні середньовічної історії України, Литви і Білорусі, привернула до себе увагу учених, поділивши їх на її прихильників та опонентів.

Відаючи належне творчому внеску В.Б.Антоновича у наукову розробку синьоводської проблеми, необхідно зазначити також допущені ним помилки і прорахунки. На жаль, доводиться констатувати, що сама синьоводська проблема досліджувалася ним не спеціально й комплексно, а лише в контексті більш широкої проблеми приєднання більшості українських земель до Великого князівства Литовського, як протиставлення літописним відомостям про завоювання в. кн. литовським Гедиміном (1316-1341) Волині і Київщини, до того ж переважно у верифікаційній площині.

Через останню обставину увага В.Б.Антоновича й наступних дослідників синьоводської проблеми була прикута здебільшого до її джерелознавчих, а не фактологічних аспектів. Але й тут була допущена методична помилка: основним джерелом визнавалися лише літописні пам'ятки і явно недооціненими залишилися поодинокі, зате надзвичайно важливі дані актового матеріалу. Пошуки ж дослідниками кінця XIX – першої половини XX ст. найбільш вірогідного історичного джерела призвели до штучного зменшення й так недостатньої інформації.

Усе це, природно, негативно позначилося на деяких конкретних і кінцевому результаті дослідження синьоводської проблеми. Вона була зведена (на підставі головним чином фрагментарних свідчень оповіді „Про Поділля” і Густинського літопису) до походу військ в. кн. литовського Ольгерда на Поділля, розгрому місцевих ординських князів, наступному спустошливому рейду до гирла Дніпра і Південного Бугу та результатам цих воєнних дій. Певна річ, що при такому розумінні синьоводської проблеми сама битва біля Синіх Вод оцінювалося як політична подія локального значення, а питання про вплив синьоводських подій на подальшу долю Ординської держави та її панування у Східній Європі навіть не поставало.

Наступники В.Б.Антоновича, посилаючись на його висновки, не завжди вдавалися до самостійних досліджень синьоводської проблеми. Серед тих учених, чії наукові розробки завдяки своїй докладності, глибині й оригінальності висновків чи наукової позиції, назавжди увійшли до історіографічної традиції цієї проблеми і донедавна складали основу наукових уявлень про неї, слід назвати у першу чергу М.П. Дашкевича і М.С. Грушевського.

У розлогій рецензії першого з них на працю В.Б.Антоновича найбільш ґрунтовно віддзеркалилася позиція незгодних з його синьоводською концепцією. В ній відомий історик, філолог й головний опонент В.Б.Антоновича з питань приєднання українських земель до Литви зробив спробу обґрунтувати власний погляд на синьоводські події. На відміну від свого опонента М.П.Дашкевич заперечив зв'язок між трьома, як на його думку, відокремленими в часі й різними обставинами подіями: 1) встановленням залежності Києва від Литви; 2) приходом на Поділля князів Коріатовичів і підпорядкування його їм; 3) розгромом трьох ординських князів, що, зокрема, могло бути результатом не Синьоводської битви, а іншої воєнної акції⁷. Якщо першу з цих подій М.Дашкевич датував 1333, то другу - 1351 роком (йдучи за хронікою Биховця), а третю відносив на кінець XIV століття.

Дослідницька позиція М.П.Дашкевича була зумовлена іншою, ніж у В.Б.Антоновича, оцінкою писемних джерел і серед них тих, що містили в собі відомості про Синьоводську битву. Її підставою послужила ще одна версія оповіді „Про Поділля” у складі третьої, більш пізньої редакції білорусько-литовських літописів, в якій розгром трьох ординських князів через зіпсований початок тексту приписано не Ольгерду, а його племінникові в. кн. литовському Вітовту (1392-1430)⁸. В цьому М.П.Дашкевич пішов слідом за припущенням Марціна Кромера, від якого той, щоправда,

зразу же відмовився⁹. Повідомленням про Синьоводську битву Никонівського й Густинського літописів М.П.Дашкевич, на відміну від В.Б.Антоновича, не надав особливого значення, а відомості, переказані М.Стрийковським в його хроніці, поставив під сумнів. Його теза про відсутність зв'язку між битвою біля Синіх Вод і утвердженням влади князів Коріатовичів на Поділлі згодом знайшла підтвердження і плідно розроблялася такими відомими представниками польської історіографії як Х.Пашкевич¹⁰, Ю.Пузина¹¹, Ст. Кучинський¹², Х. Ловм'яньський¹³.

З самого початку своєї наукової діяльності М.С.Грушевський зарекомендував себе як послідовний прихильник і захисник концепції В.Б. Антоновича. Він вказав на безпосередній зв'язок київських подій 1358 – 1362 років (боротьба двох митрополитів – Олексія і Романа – за митрополію Київську і всієї Русі, зміщення київського князя Федора та ін.) з битвою біля Синіх Вод, а останньої – з початком міжусобиць і ослабленням ханської влади в Орді. Отже, М.С.Грушевський чи не вперше розглянув синьоводську проблему різнобічно і на широкому тлі литовсько-польсько-ординських взаємин. Своїми здогадами відносно причин зміщення князів у Києві, хронологічної послідовності і причинно-наслідкового зв'язку між цією подією та Ольгердовим походом проти ординців 1362 року¹⁴ учений накреслив головні дослідницькі напрямки наукового розв'язання київської проблеми, але висловлені ним гіпотези і припущення й досі залишаються незужитими. Як М.Карамзін, М.Дашкевич, Н.Молчановський та деякі інші його попередники, М.С.Грушевський звернув увагу на повідомлення Никонівського літопису про Коршев, здобутий Литвою одночасно із „звоюванням” Синіх Вод і Білобережжя, але відмовився визнати зв'язок цього повідомлення із синьоводською проблемою через невідоме на той час місцезнаходження Коршева, хоч і вказав на єдино можливий спосіб його локалізації¹⁵. Учений також визнавав утвердження литовських князів Коріатовичів на Поділлі й зміцнення ними системи оборони краю після Синьоводської битви¹⁶.

Чимало наукових здобутків М.С. Грушевського із синьоводської проблеми сформульовано у вигляді гіпотез, здогадів і припущень. До цього спричинилися, вважаємо, не лише його скептицизм дослідника і його схильність до виважених висновків, розуміння недостатньої вивченості історії України XIV століття – її джерел, окремих фактів, подій і важливих наукових проблем – а й жорстка заданість схеми синьоводської концепції В.Б. Антоновича, якої дослідник неухильно дотримувався. У поодиноких, однак важливих випадках, саме її постулати перешкодили

видатному історика зробити певний висновок або ж призвели до помилкового твердження. Так, наприклад, сталося з визначенням місця самої битви. Її М.С.Грушевський як і його учитель, а ще раніше М.М. Карамзін, зв'язував спершу з берегами р. Синюхи, лівої притоки Південного Бугу¹⁷, але згодом, мабуть, беручи до уваги на той час ще не цілком з'ясований зв'язок Синьоводської битви з політичним статусом Києва і Київщини, висловив припущення, ніби Синьою Водою могла бути р. Снивовь, що плине значно далі на північ, на прикордонні Волині, Київщини і Поділля¹⁸. Помилково, зрештою, була визначена ним і дата Синьоводської битви – 1363 рік¹⁹.

В цілому ж дослідження М.С.Грушевського синьоводської проблеми за схемою В.Б.Антоновича сприяла визнанню її представниками як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії, навіть попри той факт, що концепція Яна Длугоша – Марціна Кромера не була занедбана польською історичною наукою. „Автори, які писали після М. Грушевського (М. Любавський, А. Яблонівський, Т. Корзон, О. Халецький, Є. Натансон-Леський, І. Юнінас, Л. Колянковський, Х.Пашкевич), – слідом за Ст. Кучиньським робить висновок сучасний литовський історик Р. Батура, – визнавали перемогу Ольгерда біля Синіх Вод 1362 р. або 1363 р. й підкреслювали її велике значення для вилучення південних земель з-під татарського володарювання”²⁰. З цим висновком не можна не погодитися. Більш того, донедавна він був правильним і стосовно сучасної історіографії.

Проте нове звернення до синьоводської проблеми і комплексний аналіз її джерельної основи на сучасному рівні історичних знань внесли суттєві корективи у традиційне уявлення про неї, якщо не змінили його докорінно.

Насамперед це стосується писемних джерел, що розповідають про синьоводські події, або якимсь чином їх характеризують. На відміну від наших попередників вважаємо, що основу джерельної бази синьоводської проблеми, окрім, звичайно, літописної оповіді „Про Поділля”, складають звістки ще трьох різночасних, різнохарактерних і незалежних одна від одної писемних пам'яток – найстаршого і найавторитетнішого, якщо йдеться про події XIV ст., Рогозького літописця²¹, складеного в остаточній редакції восени 1396 р. також літописного „Списку руських міст далеких і близьких”²² і „Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі” Мацея Стрийковського. З них першорядне значення має лаконічний запис Рогозького літописця, який на відміну від інших літописних джерел, зберіг свою структурну цілісність, і, отже, подає неущерблену інфо-

рмацію про час, місцевість і деякі інші конкретні обставини, що характеризують антиординські акції Великого князівства Литовського у 1362 р.

Звістки Rogozького літописця підтверджують і доповнюють дані „Списку руських міст далеких і близьких”, який дає змогу локалізувати завойований „Литвою” перед Синьоводською битвою Коршев на Тихій Сосні, правій притоці Дону в його середній течії²³, а не у верхів’ї Дону як це досі вважалося. Таке ж значення визнаємо за хронікою М. Стрийковського, відповідні повідомлення якої всупереч усталеним з кінця XIX ст. негативним їх оцінкам сприймаємо як ординське за своїм походженням, достовірне і докладне джерело інформації про антиординські акції Великого князівства Литовського 1362 р., передусім про їх просторові характеристики²⁴. Взяті сукупно звістки Rogozького літописця, „Списку руських міст далеких і близьких” та „Хроніки” Мацея Стрийковського переконують, що відтепер буде дійсно науковим вести мову (звичайно, якщо стару синьоводську проблему розуміти не традиційно, а широко і в цілому) не лише про похід Ольгердового війська на Поділля і його кульмінацію – битву біля Синіх Вод, а про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави у лісостеповій зоні й степах Північного Причорномор’я по обидва береги Дніпра.

Цей наступ склав головний зміст усієї антиординської воєнної кампанії 1362 р. і операційно був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова (рухаючись тільки за таким маршрутом й можна було прогнати ординців „аж до Волги”, Азова і в Крим, про що виразно свідчить „Хроніка” Мацея Стрийковського і обережно натякає Rogozький літописець) і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва.

Літописні дані дозволяють визначити хронологічні рамки цієї кампанії, але лише приблизно. Rogozький літописець, що є головним джерелом з цього питання, повідомляє про задніпровський похід у рубриці, датованій 6871 роком (тобто 1363 р.), але з уточнюючою хронологічною ознакою: „того же літа”. Наступну звістку – про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя – літописець датує осінню того ж року. Логічно зробити висновок, що обидва походи відбулися на зламі літнього і осіннього сезонів 1362 вересневого року і що якогось значного хронологічного розриву між ними не було. Отже, перший з них, задніпровський, мав закінчитися до 1 вересня, а другий, синьоводсько-білобережний, незабаром після цієї дати, ймовірно, наприкінці вересня - на початку жовтня 1362 р.

Визначені у такий спосіб просторово-часові параметри литовської „Задніпряни” роблять можливим співставлення її з синхронними подіями початкового періоду внутрішніх усобиць у Золотій Орді 60 – 70-х років XIV ст. і визначення мети й деяких політичних обставин задніпровського походу Ольгердового війська влітку 1362 р. Як результат подібної реконструкції вимальовується такий хід подій в ординських володіннях на півдні між Волгою і Дніпром наприкінці літа 1362 р., зв’язаних з цим походом.

Саме в кінці серпня того року на цій території, підвладній екс-хану Кельдібеку, вигнаному раніше з ординської столиці внаслідок нової поразки, завданої йому в битві за Сарай ал-Джедід Мюрідом, іншим претендентом на ханську владу, утворився політичний вакуум, який був негайно заповнений військами великого князя литовського Ольгерда і кримського еміра Мамаю, які уклали між собою воєнно-політичний союз, спрямований проти представників легітимної династії Джучидів. Орда Мамаю саме тоді захопила Азов (Азак), що підтверджується даними нумізматики. Встановивши контроль над південною частиною регіону, Мамаю з усіма своїми силами рушив у Нижнє Поволжя, де знову втрутився в боротьбу за ординську столицю, а військо Ольгерда попрямувало на Поділля, до Синіх Вод, обравши для цього найкоротший маршрут – відгалуження Муравського шляху, що вели до колишніх зручних переправ через Дніпро біля Черкас і Канева. Дуже вірогідно, що саме ця обставина була зафіксована ординським джерелом і згодом переказана М.Стрийковським у його хроніці.

Хоч похід Ольгерда на Поділля, сама битва біля Синіх Вод та її результати упродовж тривалого часу неодноразово привертала увагу дослідників різних країн, наукових напрямків і шкіл, однак і донині ціла низка питань, що безпосередньо стосується цього походу, потребує вивчення, уточнення і додаткової аргументації.

Насамперед це потрібно зробити щодо місця самої битви. Визначаючи його, перші дослідники синьоводської проблеми спиралися здебільшого на оповідь „Про Поділля”, де воно вже трактувалося як прирічкове місце (,„побил татар на Синеи воде”). Водночас звістка Рогозького літописця, котра залишалася для них невідомою аж до 20-х років XIX ст., дозволяє розуміти під Синіми Водами і річку, і урочище, і населений пункт („Тое же осени Ольгѣрд Синю воду ѿ Бѣлобережіе повоевалъ”). М.Стрийковський зазначив, що воїни Ольгерда „прийшли на урочище до Синьої Води, проминувши Канів і Черкаси”, коли побачили у степу велику орду, з якою й розпочали битву, і назвав Торговицю першою серед

надроснянських міст, визволених з-під влади ординців. З цими звітками узгоджується запис „Книги Великому Кресленню” такого змісту: „А вверх по реке Бокгу 50 верст, пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке Синеи Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода”²⁵. На підставі цього запису, джерело якого слід датувати, найімовірніше, кінцем XV ст., польський історик Ст. Кучинський ще в 30-х роках XX століття зробив висновок, що битва відбулася в околицях міста Синя Вода²⁶, яке знаходилося колись на р. Синюха, лівий притоці Південного Бугу, однак не зробив спроби точніше локалізувати його. Тим часом, координатні ознаки запису „Книги Великому Кресленню” досить точно вказують на сучасне смт. Торговицю Кіровоградської обл. як на місцезнаходження Синіх Вод, ординського міста першої половини XIV ст., долю якого, зокрема, і передусім, як на нашу думку, й мала вирішити Синьоводська битва.

Судячи з повідомлення хроніки М.Стрийковського, військо Ольгерда не застало зенацька противника на Поділлі й було зустрінуте відмобілізованими військовими силами місцевих ординських князів. З цього приводу в науковій літературі висловлювався здогад, ніби їхня бойова готовність була спровокована попередньою якоюсь антиординською активністю литовських князів Коріатовичів. Таке припущення здається вірогідним, особливо з огляду на те, що починаючи з 1340-х років Подільська земля, підвладна Орді, не один раз ставала об’єктом наступу збройних сил сусідніх держав²⁷. Але його вірогідність зменшується, якщо враховувати спланованість і масштабність воєнних операцій Великого князівства Литовського на півдні у 1362 році, які безсумнівно диктували необхідність певної координації усіх дій, отже, потребували зосередження значних військових сил під єдиним командуванням. До того ж це припущення не пояснює, чому саме до Синіх Вод прямувало литовсько-руське військо і чому саме під його стінами відбулася одна з вирішальних битв тогорічної воєнної кампанії.

Думається, що відповіді на порушені питання слід шукати у вивченні значення Синіх Вод в економічній і політичній структурі Ординської держави. В цьому може допомогти карта України середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана²⁸, на якій Торговиця показана на переправі через Синюху і на відтинку Чорного шляху, широко відомого у XIV ст. як *via Tartarica* – важливої ланки міжнародної торгової магістралі, що з’єднувала країни Західної та Північної Європи з морськими портами Криму і стародавнім Караванним шляхом, продовженням Великого шовкового шляху в Північному Причорномор’ї. Її доповнює турецька карта кінця XV – початку XVI ст., на якій приблизно в межах басейну Півден-

ного Бугу позначено місто Ябгу („Йабгу”)²⁹, постійно згадуване в ярликах кримських ханів XV - першої половини XVI ст. на українські землі³⁰. Ця інформація робить можливим ототожнення Синіх Вод з Ябу-городом ханських жалуваних ярликів, але перед тим необхідно уточнити його місцезнаходження.

Перша, але невдала спроба локалізувати Ябу-город належить Ф. Петруню, який ототожнював це місто з руїнами Ак-Мечеті на Південному Бузі³¹. Дослідник, однак, не брав до уваги важливі обставини: по-перше, що назва Ак-Мечеті довго утримувалася за певним населеним пунктом, і, по-друге, що ординські міста нерідко мали подвійну назву – тюркською і слов'янською мовами, причому друга не завжди була калькою з першої.

Ще одну спробу віднайти місцезнаходження Ябу-города зробив польський дослідник З. Абрагамович, публікатор згаданої старої турецької карти і автор докладних коментарів до неї. Він визначив його „десь на половині дорозі між Очаковим і Білгородом”, оскільки на карті воно показано „на півдорозі між Дніпровським лиманом і гирлом Дністра, дещо „праворуч” (тобто на північ) від цієї дороги, але все ж недалеко від морського берега”³². При цьому З. Абрагамович не врахував власний висновок: складача карти цікавив насамперед водний шлях до Києва, відображений ним досить точно, на противагу іншим деталям. Отже, і цю спробу, здійснену на підставі єдиного, хоч і цінного джерела, не можна визнати достатньо точною. До того ж необхідно зауважити: при всій ретельності лінгвістичного аналізу топонімічного матеріалу карти, ґрунтовності екскурсів в історію політичних взаємин Польщі, Литви і України з Кримським ханством і Туреччиною в кінці XV–XVIII ст. при визначенні часу її створення, що безумовно слід поставити в заслугу польському досліднику, йому, очевидно, залишилися невідомими історія виникнення ханських жалуваних ярликів на українські землі і еволюція їхнього тексту. Внаслідок цього З. Абрагамович існування Ябу-города пов'язував лише з Кримським ханатом і часом видачі Менглі Гіреєм чергового ярлика у 1507 р., а не із Золотою Ордою та її тюркомовним населенням.

Локалізуючи Ябу-город, обидва дослідники обминули увагою важливу ознаку – жорстко фіксоване місце його серед інших „степових” міст ординського Поділля в усіх ханських ярликах. В них саме Ябу-город розпочинав ряд населених пунктів, розташованих здебільшого в басейні Південного Бугу. Цей ряд має такий вигляд: „Ябу-город, Балыккы, Караул, Черний город, Дашов городище, Тошичи, Немир Мушач, Ходоров, со всіми их выходы и данми, и з землями, и водами”³³. З названих міст

більш-менш точно локалізовані Балаклея (на правому березі Чичаклеї при впадінні її в Південний Буг)³⁴, Караул (м.Рашків на Дністрі)³⁵, Чорний город (локалізується поблизу Очакова, або на правому березі Дністровського лиману)³⁶, Дашів, на правому березі Південного Бугу при злитті його з Дніпром³⁷. Примітно, що всі чотири міста, названі в ярликах слідом за Ябу-городом, знаходилися далі від нього на південь. Отже, ханські ярлики, як і прокоментована З. Абрагамовичем стара турецька карта, вказують на те, що Ябу-город знаходився десь у межах басейну Південного Бугу, але на відміну від неї свідчать про доволі значну віддаленість цього ординського міста від узбережжя Чорного моря.

Як і Ф. Петруню, З. Абрагамовичу було невідоме значення слова „йабгу”, що він спеціально зазначив³⁸. Тимчасом, це значення, без сумніву, служить важливим орієнтиром для виявлення місця Ябу-городка серед інших ординських міст, оскільки „йабгу” – це титул намісників з числа найближчих родичів правителів „степових” імперій, що час від часу виникали у суспільстві номадів Центральної Азії, починаючи з Першого тюркського каганату в VI ст.³⁹ Монгольська імперія, до складу якої до початку 60-х років XIII ст. належав Улус Джучі (разом з Золотою Ордою) також виникла як поліетнічна „степова” імперія, що під владою Чингісхана та його найближчих наступників об’єднала кочове і напівкочове населення Євразії. Її державний устрій також склався під впливом давніх традицій державності азійських кочівників. Проте уживання титулу „йабгу” представниками монгольської аристократії писемні джерела не зафіксували. Згадка про Ябу-город в ярликах кримських ханів XV – першої половини XVI ст., в основу яких покладено (як і досі традиційно вважається в історіографії) ярлик золотоординського хана Тохтамиша, виданий в. кн. литовському Вітовту в 1398 р., – це, здається, перше удокументоване, хоч і опосередковане, свідоцтво уживання древнього титулу в тюркомовному середовищі західних улусів Золотої Орди, який застосовувався, найімовірніше, до золотоординських улусбеків.

Все сказане, думається, дає підставу зробити такий висновок: місто Сині Води або ж Ябу-город знаходився на місці сучасної Торговиці на Кіровоградщині й служив у першій половині XIV ст. за резиденцію для ханського намісника у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра. Проте, що це було колись не ординарне місто свідчив ще в середині XVI ст. Михалон Литвин⁴⁰, котрий, маючи на увазі велич і розкіш руїн Торговиці, порівнював її з легендарною Троєю. З врахуванням усіх викладених вище обставин стає зрозумілим, чому саме на Сині Води був спрямований наступ Ольгердового війська восени 1362 р. і чому саме десь поблизу, мож-

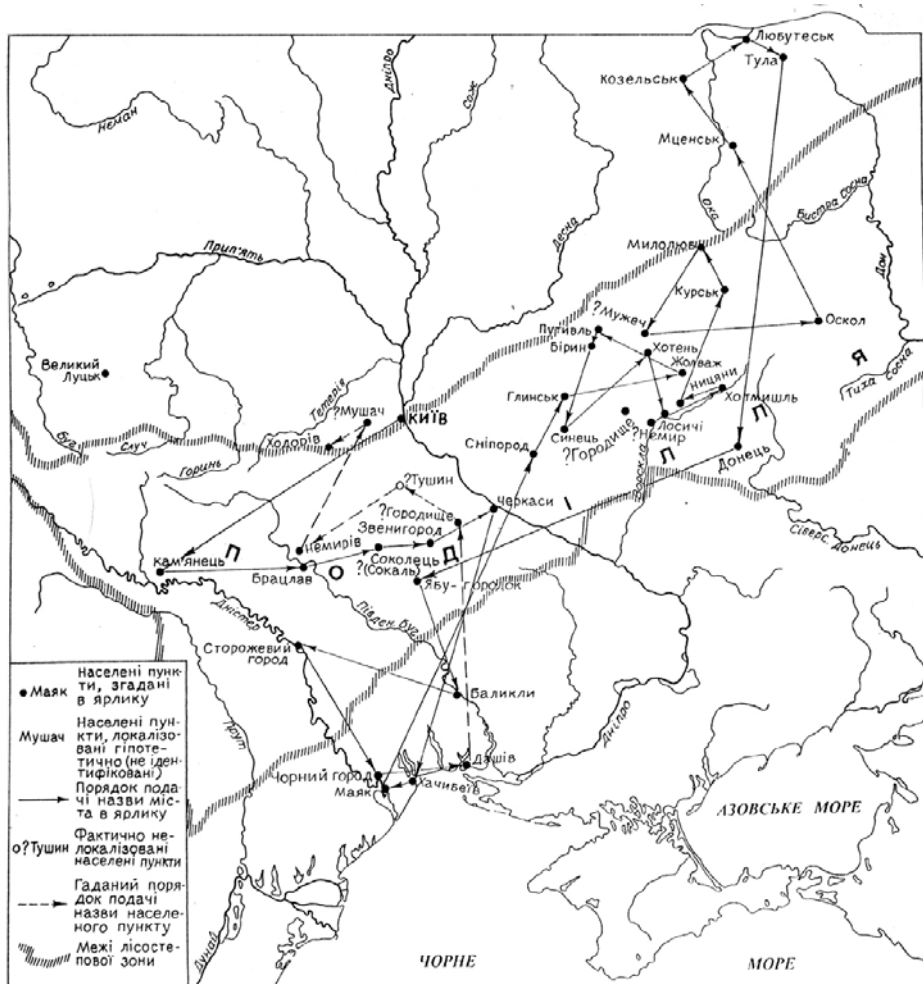
ливо, на околицях цього міста сталася його вирішальна битва з військовими силами західних улусів Ординської держави.

При недостатній вивченості конкретних питань синьоводської проблеми й викривленому загальному уявленні про неї, різних, нерідко альтернативних, підходах до її висвітлення оцінка результатів походу війська Ольгерда на Сині Води і Білобережжя 1362 р. не могла бути ні однозначною, ні адекватною події. Вона традиційно зводилася до двох своїх аспектів: визначення територіальних набутків Великого князівства Литовського та впливу Синьоводської битви на процес приєднання до нього українських земель. Однак і тут спостерігається значна розбіжність у думках: від визнання факту витиснення влади ординської адміністрації з основного масиву Подільської землі, Києва і всієї Середньої Наддніпряни (М. Стрийковський, К. Стадницький, Ф. Брун, В. Антонович, М. Грушевський, О. Халецький, О. Гурка, Б. Шпулер, Г. Вернадський, Р. Батура, В. Єгоров та ін.) до применшення (Н. Молчановський, О. Русина), невизначеності позиції (П. Кнолл, Д. Дилетант), ігнорування і навіть заперечення ролі Синьоводської битви у вилученні Поділля з системи володарювання Ординської держави у Східній Європі (Я. Длугош, М. Кромер, М. Дашкевич, А. Прохаска, Ю. Пузина, Ст. Кучинський, З. Качмарчик та інші).

Нове трактування синьоводської проблеми потребує, звичайно, й нових підходів до оцінки такої принаймні східноєвропейського масштабу і значення політичної події, якою безперечно була антиординська кампанія Великого князівства Литовського 1362 р. Розуміючи, що в рамках однієї статті це складне завдання неможливо виконати, змушений обмежитися в даному разі лише окресленням головних компонентів такої оцінки й постановкою питання про політичні наслідки цієї кампанії для її безпосередніх учасників – населення українських земель, Великого князівства Литовського і Ординської держави. Нова оцінка, думається, має бути різнобічною і враховувати як безпосередні й конкретні результати обох походів литовсько-руського війська – задніпровського і подільського, – так і далекосяжні політичні, економічні й соціо-культурні наслідки не тільки для протиборствуючих сторін, а й для інших країн Центрально-Східної Європи, їхній вплив на зміну в цьому регіоні геополітичної ситуації в цілому.

Історичні джерела, хоч і опосередковано, але дуже узгоджено, свідчать, що події 1362 р. потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини і безпосереднього політичного контролю Ординської держави, територіальні володіння якої внаслідок подій 1362 р. були відсунуті у північно-західному регіоні При-

чорномор'я до прибережної зони у пониззі Дністра і Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Натомість безпосереднім результатом розриву ланцюга золотоординської неволі, що перед тим сковував Центральну Україну, було остаточне закріплення її земель – Київської, Волинської, більшої частини Подільської та Чернігово-Сіверської у складі Великого

Територіальні комплекси і міста Південної Русі приєднані до Великого князівства Литовського за гіпотетичним ярликом Мамає 1362 р.

князівства Литовського, державні кордони якого сягнули на півдні гирла Дніпра і Дністра, а на південному сході – річищ Ворскли і Тихої Сосни. У подальшому Велике князівство Литовське цупко утримувало новонадбані території за собою, що створювало у цілому сприятливі умови для їх заселення і господарського освоєння землеробським населенням Середнього Наддніпров'я.

В культурно-історичному контексті зміни, що постали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насаджуваної ізоляції українських земель від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією і переважаючих впливів на них євразійського „Рах помадіса” синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV в. з впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії, стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не тільки придало новий імпульс його інтеграційній політиці на Русі, а й невдовзі визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід.

Воєнний конфлікт 1362 р. з Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотоординської держави. Передусім вона втратила значний обшир стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній і соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабила в цілому Улус Джучі й всю систему його володарювання у Східній Європі. Перш за все, це проявилось в тому, що одна з чергових внутрідинастичних криз, (а вони час від часу і раніше й потім вражали Золоту Орду), розпочавшись зі смертю останнього повноправного хана – батуїда Бердібека (1359 р.) переросла невдовзі в катастрофічну за своїми наслідками двадцятирічну загальнодержавну політичну кризу, яка, по суті, започаткувала собою тривалий період занепаду Ординської держави аж до її остаточного територіально-політичного розкладу у 20-х роках XV ст.

Не менш значущим здається й той незаперечний факт, що відвойована у Золотої Орди в 1362 р. територія – це лісостепова зона України і частина північної окраїни степів Північного Причорномор'я, через які споконвіку проходив Великий кордон між світом цивілізацій Центрально-Східної Європи, зорієнтованих переважно на землеробство, і світом суспільств скотарів-номадів Євразії, хвилі нашествия яких час від часу на-

повнювали прийшлим людом Дешт-і-Кипчак, західну частину Великого степу. Означена територія була також водночас і зоною, де стикалися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського і соціо-культурного буття, що було характерним явищем для закономірного процесу „осідання” кочовиків на землю. Особливою інтенсивністю відзначався цей процес в західних улусах Золотої Орди в першій половині XIV ст., але незабаром був перерваний, очевидно, внаслідок воєнних дій 1362 р. Тим самим, як на нашу думку, був порушений природний шлях трансформації спершу кочівницького суспільства Золотої Орди у суспільство осілих землеробів і напівкочових скотарів, а в Ак-Орді вона у старих формах і масштабах стала просто неможливою. Отже, наступ військ Великого князівства Литовського у причорноморських степах 1362 р. якщо і не перекреслив цілковито історичну перспективу подальшої еволюції золотоординського суспільства, то принаймні значно її деформував і ускладнив.

Примітки:

- ¹ Найменш ушкоджений текст оповіді „Про Поділля” див.: Супрасльська летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). - Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – М., 1980. – С. 66; Слуцкая летопись // Там же. – С. 74.
- ² Там само.
- ³ Dlugossii J. Historiae Poloniae. – Cracoviae, 1878. – Т.V. – Р. 48; Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 228-229.
- ⁴ 4 Cromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych Polskich ksiąg XXX. – Kraków, 1611. – Ks. XV. 322.
- ⁵ 5 Strykowski M. Op. cit. – S. 6-7.
- ⁶ 6 Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.I. – С. 47-58, 120-128. Докладніше див.: Шабульдо Ф. Концепція Синьоводської битви В.Б. Антоновича і вітчизняна історіографія // Третя Академія пам’яті В.Б. Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1997. – С. 132-142.
- ⁷ 7 Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 74-89.
- ⁸ 8 Летопись Красинского // ПСРЛ. – Т. XXXV. – С. 138; Летопись Рачинского // Там же. – С. 160; Ольшевская летопись // Там же. – С. 186.
- ⁹ 9 Cromer M. Op. cit. – S. 322.
- ¹⁰ 10 Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 125,132; item. Jagiellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – S. 380; item. O

- genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – S. 265-269; item. W sprawie roli politycznej Korjatowiczów na Wołyniu i Podolu // *Ateneum Wileńskie*. – R.XIII, z.2,1938. – S. 334-347. Основу позиції Х. Пашкевича, як і інших польських дослідників історії Подільської землі, його сучасників і наступників, склали висновки, зроблені В. Абрахамом і О. Халецьким. Див: Abraham W. Założenie biskupstwa łacinskiego w Kamiencu Podolskim // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu Lwowskiego*. – Lwów, 1912. – S. 5-7; Halecki O. *Dzieje unii jagiellońskiej*. – Kraków, 1919. – P. 70-71.
- ¹¹ 11 Puzyna J. Korjatowicze oraz sprawa podolska // *Ateneum Wileńskie*. – R.XI, 1936. – P. 61-97; item. Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi południowej // *Ateneum Wileńskie*. – R.XIII, 1938. – P. 1-68.
- ¹² 12 Kuczyński S.M. *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)* // Kuczyński S.M. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.* – Warszawa, 1965. – P. 154-158.
- ¹³ 13 Lowmianski H. *Wcielenie Litwy do Polski* // *Ateneum Wileńskie*. R.XII. – 1937. – P. 66. – Not. 122.
- ¹⁴ М.С.Грушевський припускав, що заміну київського князя „найправдоподібніше можна зв'язувати... з походом Ольгерда й конфліктом з Татарами 1363 р.” Він же, хоч і не без вагання, стверджував також, що приєднання Київщини до Литви передувало Синьоводській битві, бо, як він здогадувався, за позбавленого Києва „Федора, як татарського підпоручника, могли обстати сусідні татарські беки, й се призвело до конфлікту. А той закінчився погромом Татар на Синій Воді в 1363 р.” Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.IV. Київ-Львів, 1907 (перевид.: К., 1993). – С. 76, 78. Дослідник висунув й іншу, більш ймовірну, причину князівського заміщення, висловивши здогад, що „київський князь не так докладно йшов за церковною політикою Ольгерда, як собі бажав цей останній, і се привело до скінчення того київського князя й посадження в Київі Ольгердовича”. Остаточний висновок М. Грушевського такий: „Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в зв'язку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини і Поділля” (Там само. – С. 78, 82).
- ¹⁵ Там само. – С. 79-80, прим. 2.
- ¹⁶ Грушевський М. *Барское старство. Исторические очерки*. К., 1894. – С. 20-21.
- ¹⁷ Грушевський М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. – К., 1891 (перевид.: К., 1991). – С. 493. – прим. 1.
- ¹⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.IV. – С.81-82.
- ¹⁹ Див.: Грушевський М. *Очерк истории Киевской земли*. – С. 494: „Замечу только, что в Никоновском своде этот поход стоит под 6871 г. сентябрьским, следовательно относится к осени 1362 или к весне и лету 1363 г. на-

- шого числення». Порівн.: його ж. Історія України-Руси. – Т.IV. – С. 80, прим. 1: „Правда, в Никонівській се під 1363, а в Густинській під р. 1362 , але ся ріжниця нічого не зміняє тут”.
- ²⁰ Batura R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Orda. – Vilnius, 1975. – S. 248.
- ²¹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15, вып.1. – Стб. 75: „Того же лѣта Литва взяли Коршевѣ ѿ сотворишас(я) мятежи и тяготы людемъ по всеи земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережіе повоевалѣ”. Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х рр. Див.: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Т.XI. СПб., 1879 (перевид.: М., 1965). – С. 2.
- ²² Див.: Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних ѿ ближних // Исторические записки. – 1950. – Т.40. – С. 234; перевид.: Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 107.
- ²³ Докладніше див.: Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. – 1996, №2. – С. 7-10, також: Русина О. Синьоводська „Задонщина”: історична першість чи історіографічний гібрид? // Український гуманітарний огляд. – Вип.1. – 1999. – С. 178-189; Шабульдо Ф. Чого не схотіла або не змогла помітити моя рецензентка (відповідь на рецензію Олени Русиної) // Там само. – Вип.2. 1999. – С. 198-217.
- ²⁴ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т.2. – S. 7: „Targowicę, ktorej jeszcze i dziś w polach znak murów na usciu rzeki Bohu stoi, Białacerkiew, Swinigród, i wszystkie pola aż za Oczaków od Kijowa i od Putiwła aż do uscia Donu, od Tatarów wolne uczynili, i wypłoszyli ich aż do Wolgi, a drugich ku Kaffie i ku Azofowi, i Krimowi w srodek Tauryki albo Perekopu zagnali”.
- ²⁵ Книга Большому Чертежу / Подг. к печати и редакция К.Н. Сербиной. – М.; Л., 1950. – С. 112.
- ²⁶ Kuczyński S.M. Op. cit. – S. 172.
- ²⁷ Зокрема, найвірогідніше, у 1344 р. утвердилася влада старших братів Коріатовичів у північно-західних окраїнах Подільської землі (див.: Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С. 41-45). 2 лютого 1345 р. угорські війська під командою тодішнього комеса секлерів Андрія Лацкафі завдали поразки ординцям у битві поблизу м. Романова (Czamańska I. Moldawia i Woloszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań. – S. 23). У 1340 р. війська польського короля Казимира Великого увійшли в конфронтацію з ординцями, а в 1352 і 1354 рр. мали місце походи Людовика Угорського в «Прославію» (Брацлавщину), про що див.: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. Вип. V. – Київ-Львів, 1994. – С. 32-65.

- ²⁸ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1910. – Вып. 2. – IX: Генеральная карта Украины 1648/51 г.
- ²⁹ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т.2. – С. 76-96. Широ вдячний українському тюркологу О.І.Галенку, який повідомив мене про цю публікацію й значення слова „йабгу”, а також В.П. Остапчуку за надану в моє розпорядження спеціальну сходознавчу літературу.
- ³⁰ Тексти ярликів Хаджі Гірея (1461 р.) і Менглі Гірея (1472 р.) див.: Барвіньський В. Два загадочні ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвіньський В. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – С. 16-18, 19-20. Найдокладніший ярлик Менглі Гірея (1507 р.) див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т.2. – С. 4-5, сучасне видання: Lietuvos Metrika. Knuga Nr. 8 (1499-1514). Uzrasymu knuga 8. – Vilnius, 1995. – S. 83-84. Докладніше про ці ярлики див. наступну статтю збірки. Історіографічні примітки і джерелознавчі зауваги: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, Львів, 1907. – Т.IV. – С. 457-462. Грунтовний аналіз ярлика Менглі Гірея 1507 р.: Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170-187; Петрунь Ф. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168.
- ³¹ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 182; його ж. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 166.
- ³² Абрагамович З. Назв. праця. – С. 80, 88.
- ³³ Lietuvos Metrika. Knuga Nr.8 (1499-1514). – S. 83.
- ³⁴ Петрунь Ф.О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу. – С. 165-166; його ж. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі Українського пограниччя // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1926. – № 2. – С. 99-101.
- ³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.IV. – С. 502.
- ³⁶ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 183-184; його ж. Нове про татарську старовину Бозько-Дністровського степу. – С. 157-159.
- ³⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. – С. 183-184.
- ³⁸ Абрагамович З. Назв. праця. – С. 96, прим. 2.
- ³⁹ Про термін „ябгу” докладніше див.: Barfield T.J. The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. – Blakwell, 1992. – P.132; Crousset R. The Empire of the Steppe. A history of Central Asia. – Rytiers, 1970. – P. 82; Бартольд В.В. Сочинения. – Т.2. – ч. 1. – М., 1963. – С. 36, 559, 563; Pritsak O. The distinctive features of the Pax nomadica. Estado da: Settimanc di studio del Centro italiano di studio sull'alto mediovo. XXXV. Popoli delle Steppe: Unni, Avari. Spoleto, 23–

29 aprile 1987. – Spoleto, 1988. – P. 772-774; Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М., 1993. – С. 361.

⁴⁰ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 99: «Так считается, что Илион (Ilium), или Троя (Troiam), некогда находилась на киевской территории (territorio Kioviensi) в плодороднейших степях и живописнейших лесах. Здесь можно видеть памятники, от которых ныне сохранились развалины, подземелья, гроты, мраморные плиты и остатки мощных стен. Это давно покинутое, но весьма удобное место называется ныне Торговица (Torgovitza)».

Шабульдо Фелікс Михайлович – історик-мідієвіст, кандидат історичних наук. Фахівець з історії України доби класичного і пізнього середньовіччя – часу перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.